

ESEJ O ČOVJEKOVOJ PATNJI

Ilija Kapičić

In this paper it is clear that Carl Gustav Jung's answer to the Book of Job is an authentic attempt to deal with the problem of human suffering. Job can be regarded as the archetype of the human response to suffering. At least 150 years before Jung wrote Answer to Job English poet, artist and engraver William Blake was calling upon his own lived experience to interpret the Book of Job in a series of remarkable illustrations. This work is my own understanding of the notion of archetype with respect to themes taken from both, Jung and Blake.

Karl Gustav Jungov odgovor na *Knjigu o Jovu* treba vidjeti kao autentični pokušaj bavljenja problemom čovjekove patnje. Postaje jasno da se Jov može smatrati arhetipom čovjekovog odgovora na patnju. Da bi to elaborirali oslonićemo se na djelo engleskog pjesnika, slikara i gravera Viliama Blejka. Skoro vijek prije pojave moderne psihologije, a najmanje 150 godina prije nego što je Jung napisao svoj *Odgovor Jovu*, Blejk se pozvao na svoje vlastito životno iskustvo kako bi interpretirao *Knjigu o Jovu* nizom izvanrednih ilustracija. U svijetlu toga ovdje objašnjavam moje vlastito razumijevanje ideje o arhetipu, naročito što se tiče tema uzetih od obojice, Junga i Blejka. Ono što se pojavljuje prepoznavanje je *coincidentia oppositorum* kao

krucijalnog arhetipa čovjekove psihe, a ja tvrdim da je gledište koje proizilazi o čovjekovom odgovoru na patnju daleko bogatije i suptilnije od bilo čega drugog što moderna psihologija još može da izmisli.

Uvod: Jung i tenzija suprotnosti

Moje gledište je gledište koje mislim da dijelim sa mnogima, da Karl Gustav Jung zauzima jedinstveno mjesto na području psihologije. Ako mislimo da se psihologija sastoji od onoga što je Abraham Maslou opisao kao četiri sile: *bihevioralnu*, *psihodinamičku*, *humanističku* i *transpersonalnu*, tada je očito da je Jung, za razliku od većine drugih velikih ličnosti u psihologiji, dao veoma značajan doprinos u sva četiri od tih područja. Ja ne znam nijednog drugog psihologa koji se i približio ovom postignuću. Jungova širina i dubina fokusa bez premca je, a ipak u široj disciplini skala njegovog doprinosa rijetko se u potpunosti priznaje. Nekima je njegovo djelo teško, nekima previše ezoterično, ali složio bih se da ga treba uzeti ozbiljnije. Izazovi kao što su mnoge njegove osnovne ideje, njegove studije o alhemiji, njegovo tretiranje priče o Jovu, moraju biti uzete ozbiljno. Ovaj tekst će se posebno fokusirati na njegov *Odgovor Jovu*.

Možda bi bilo korisno kada bih stavio moje vlastito interesovanje u neku vrstu ukupnog konteksta. Već duži niz godina pronasao sam da su Jungove ideje neprekidni izvor moje duboke inspiracije. Njegovi koncepti *Sjenke*, *anima/animus*, *Sopstva*, *individuacije*, *psiholoških tipova*, *kolektivno nesvjesnog*, *aktivne imaginacije* i *sinhroniciteta* su prilično neophodni u mojem radu. Jung prepoznaje tenziju suprotnosti kao inherentnu čovjekovom iskustvu. Smatram da je povod, u njegovom smislu, za mnoge paradoksalne sukobe kojima smo podložni i koje prepoznajemo, mračna, skrivena strana čovjekove prirode. Ljudi izražavaju

svoju tugu i nose svoju količinu bola i patnje koju su živjeli i kroz koje žive. Jung je učestvovao u njihovoj borbi da pronađu neko razumijevanje i smisao u svemu tome. Čini mi se da je *gubitak* neizbježna tema svih savjetovanja i terapijske prakse i osnovni čovjekov gubitak leži u temeljnoj transpersonalnoj i duhovnoj tenziji, nečemu što se naziva „kapacitet za razumijevanje čovjekove patnje kroz učestvovanje“. Moje je gledište da je model čovjekove psihe koji je predložio Jung jedan od nekoliko načina pokušaja bavljenja tom osnovnom tenzijom.

Mojem uvažavanju Jungovih ideja uveliko je pomoglo čitanje djela engleskog pjesnika, slikara i gravera Viliama Blejka. Prije nekih tridesetak godina razgovarao sam sa nekim od Jungovih saradnika u Jungovom institutu u Cirihi. Često su isticali vezu između Blejkovih i Jungovih ideja. Blejkovo *Vjenčanje raja i pakla* (*The Marriage of Heaven and Hell*), te *Pjesme nevinosti i iskustva* (*Songs of Innocence and Experience*) odgovaraju jungovskim temama. To je izvan opservacije ideja koje su predstavljene u ovom radu.

Nekoliko godina kasnije jedna prijateljica mi je naglasila da su Jung i Blejk imali dubok interes za priču o Jovu, a ja sam odlučio da se sa njom bliže pozabavim. Obojica, Jung i Blejk bili su introvertni vizionari, vidjeli su svoje djelo kao zadatak nametnut iznutra, uzrok je uvijek bio sudbonosna prinuda. Postavljali su ljudsku imaginaciju iznad svega, i prepoznavali čudo čovjekove reflektivne svijesti. Bili su hrišćani, ali u sukobu sa religioznim doktrinama iz kojih su proizašli, a obojica su prepoznavala čovjekovu potrebu za razumijevanjem. Prepoznavali su inherentni paradoksalni kvalitet čovjekove prirode i ulogu koju igra tenzija suprotnosti u ljudskom iskustvu.

Ovaj članak se ne bavi teološkim pitanjima, niti ličnostima Junga i Blejka, već egzistencionalnim pitanjima, posebno u odnosu na njihov *Odgovor Jovu*. Fokus je ovdje na direktnoj i neposrednoj važnosti tih egzistencijalnih pitanja za razumijevanje

prirode čovjekovog životnog iskustva. Blejkove vlastite studije preoblikuju Jungovo djelo, a tu se mnogo može naučiti iz bližeg ispitivanja jasnih paralela koje se mogu naći u njihovom djelu. Moja vlastita studija Blejka i Junga spada u šire heruističko istraživanje koje se sastoji od mnogo većeg projekta koji se bavi ljudskom patnjom.

Knjiga o Jovu: autentična procjena čovjekove patnje

Čovjekova patnja ima mnoge forme od uobičajenog razočarenja, frustracije, bolesti kroz gubitak, usamljenost, krizu identiteta, emocionalni nemir do čovjekovog odgovora u lice tragediji, katastrofi, smrti, besmislenim i bez značenja aktima nasilja, rata i genocida. Viktor Frankl ističe da je, zato što izgleda tako besmislena i bez značenja čovjekova patnja, konačno izazov za čovjekov rast. A, u predgovoru za Franklovu knjigu *Čovjekova potraga za značenjem (Man's Search for Meaning)* Gordon Alport kaže:

„Živjeti znači patiti, preživjeti znači pronaći smisao u patnji, ako postoji svrha života uopšte mora postojati svrha u patnji i umiranju, ali niko ne može reći nekom drugom što je ta svrha“.

Iz čovjekove kulture, mitova i organizovane prakse pojavljuje se nuđenje nekih vrsta značenja. Oni mogu ponuditi gledište da je *patnja besmislena* ili *patnja je sudbina*, ili *patnja je posljedica grijeha*. Ja sam prihvatio egzistencijalno-transpersonalno gledište da je patnja potrebna da se bude čovjek.

Mnogi uticaji koji su dali povod mojem interesovanju za ovu temu uključuju: Frankla, Zapadnu mističnu misao, Juliana od Norviča, Jovana od Krsta (*Tamna noć duše*) Majstor Ekarta (*Oblak Nesaznatog*), istočnu mističnu misao (sufizam, taoizam), budističke četiri svete istine; *istinu patnje*, *istinu izvora patnje*, *istinu poništenja patnje*, i *istinu osmostrukog puta za poništenje patnje*, i budistički prijedlog načina bavljenja patnjom: *put otpora*,

put depresije, put pokornosti i put žrtvovanja. Ostali uticaji uključuju spise Čosera, Milтона, Dantea, Getea, Šekspira, alhemičarske radove, popularnu medijsku fascinaciju nasiljem, kliničke uvide Frojda (*gubitak*), Lakana (*nedostatak*) i Asidolija (*strah od patnje*), kao i moje iskustvo (tuga, kriza kao mogućnost). Međutim, glavna inspiracija bio je Stari zavjet, *Knjiga o Jovu*, Jungov *Odgovor Jovu* (1952) i Blejkove *Ilustracije za knjigu o Jovu* (izvorno objavljene 1825).

Knjiga o Jovu pisana je negdje između 600. i 400. godine p.n.e, a prepoznata je od strane naučnika kao jedna od najbolje napisanih knjiga. Kao autentični esej o čovjekovoj patnji bila je u središtu bezbrojnih komentara, ali nikad, složio bih se, za suparnika nije imala nekog kao što je Vilijam Blejk. Ipak, svi komentari moraju početi sa pričom o Jovu.

Biblijska priča o Jovu

Jov je bio pravedan, pobožan i prosperitetan čovjek iz zemlje Uz. Jednoga dana Jahve (Bog) bio je izazvan od Satana (Iskušivača) da testira Jovovu vjeru. Satan tvrdi da ako Jovu svi posjedi budu oduzeti tada će njegova vjera biti objavljena kao plitka, a on će kleti Boga za svoje nevolje, Jovova vjera je uslovljena njegovim prosperitetom i srećom. Bog je dao odobrenje Satanu da oduzme Jovu stoku, posjede, djecu, čak i njegovo zdravlje. Jov je prihvatio da je ono što mu se dogodilo božja volja, ali nije razumio zašto. Proklinjao je dan kada je rođen, ali nije kleo Boga. Presudno, tri prijatelja Vildad, Elifas i Zofar posjetili su Jova i tvrdili da mora da je zgriješio kad je izazvao toliku nesreću.

Uprkos njihovim neumoljivim argumentima i pritisku da prizna svoje grijehove Jov je ostao čvrst, a prijatelji su se konačno umirili. Zatim, Elihu, koji je bio neodlučan da govori zbog svoje mladosti ističe da ako je Jov kriv za bilo što onda je to zbog

samopravednosti, jer u branjenju svoje pravednosti i taženju božjih razloga on je postavio sebe iznad Boga. Nakon ove intervencije od strane Elihua Jov je imao viziju Boga koji se pojavio iz vihora. Bog prekoriševa Jova zbog ispitivanja njegovih razloga. Bog nastavlja sa stvaranjem pokazujući koliko je zemlja puna čuda, misterije u koje se Jov ne može nadati da će prodrjeti, te kakvi su monstruozi procesi na djelu (*Behemont* i *Levijatan*) koje Jov ne može kontrolisati. Jovu se vraća poniznost, njegova vjera je obnovljena u potpunosti i nagrađen je povratkom zdravlja i svoje djece. Posjedi su mu udvostručeni. Jov umire star i zadovoljan.

Jungov odgovor Jovu

Knjiga o Jovu inspirisala je mnoge tumače i komentatore. Karl Gustav Jung je napisao svoj odgovor kao *Odgovor Jovu* (1952) u jednom naletu energije tokom bolesti. Priča se da je figura Jova sjela na ivicu njegovog kreveta i izdiktirala mu *Odgovor Jovu* (vidite Edinger, 1992) što se čini vrlo sličnim iskustvu Jungovog pisanja *Sedam propovijedi smrti*, 1916. godine. Nakon što je završio *Odgovor Jovu* opet se dobro osjećao. U svojoj autobiografiji *Sjećanja, snovi i razmišljanja* (1961) Jung primjećuje:

„Unutrašnji korijen (*Odgovora Jovu*) nalazi se u Aionu. Tu sam se bavio psihologijom hrišćanstva, a Jov je vrsta praslike Hrista. Veza među njima je ideja o patnji. Hrist je sluga patnje, tako da je Jov... Ambivalentna slika Boga igra ključnu ulogu u *Knjizi o Jovu*. Jov očekuje da će Bog u izvjesnom smislu biti uz njega nasuprot Bogu; u tome imamo sliku tragične božje protivrječnosti. To je glavna tema *Odgovora Jovu*“ (str. 243).

Jung nastavlja da ističe:

„Mnoga pitanja iz javnosti i od pacijenata učinila su da se osjećam da se moram izraziti jasnije o religioznim problemima

savremenog čovjeka. Godinama sam oklijevao da to učinim, jer bio sam svjestan oluje koju bih izazvao. Ali konačno, nijesam mogao a da se ne uhvatim u koštac sa problemom, u svoj nje-govoj hitnosti i težini, pa našao sam se primoran da dam odgovor. Učinio sam to u obliku u kojem mi se problem pret-stavio, to jest kao iskustvo nabijeno emocijom“, (str 243).

Valja napomenuti da je *Odgovor Jovu* bio jedan rad koji ga je u potpunosti zadovoljio. Jung je jednom primijetio da... sada kada znam više volio bi da preradim sve svoje knjige osim *Odgovora Jovu*, ali će ostaviti tu jednu baš kao što stoji“, (Marija Luis fon Franc, 1975, str. 161). Edvard Edinger (1992) sugerše da je *Odgovor Jovu* vjerovatno najkompletnija izjava Jungove osnovne poruke, ali to je poruka koja je šokirala mnoge ljude, teologe, druge psihologe, pa čak i neke od njegovih bliskih prijatelja, (vidite Adler, 1976).

Jung piše:

„... savremeni čovjek sa hrišćanskom edukacijom i osjećanjem mora da se pomiri sa božanskim mrakom koji je predstavljen u *Knjizi o Jovu*, pa i sa efektom koji on ima na njega“, (Jung, CW 9, par. 561).

Jung se bavi onim što on zove psihička istina, a predlaže da *Knjiga o Jovu* može poslužiti kao paradigma za određeno iskustvo Boga, a da to ima poseban značaj za našu situaciju u današnjem svijetu, (CW 9, par. 562). U priči o Jovu portret *Jahvea* (Boga) je portret progonitelja i pomagača u istoj slici, a oba aspekta su stvarna kao i svi drugi. *Jahve* (Bog) nije podijeljen, već je jedinstvo unutrašnjih suprotnosti, a to Jung prepoznaje kao *coincidentia oppositorum*, *conjunction* (ujedinjenje) suprotnosti, (CW 9, par. 664). Važnost ove konjunkcije ne smije biti potcijenjena, a mi ćemo se na nju vratiti kasnije. Jung predlaže da ova strašna, mučna slika o *Jahve* (Bogu) čini njegov moralni poraz u očima Jova, a tim treba shvatiti da Jov ostaje moralno veći od samog *Jahve-a* (Boga), (CW 9, par. 640).

Ono što je upadljivo u vezi *Odgovora Jovu* je da je priča samo polazna tačka za Jungovo obimno istraživanje mnogih knjiga Starog i Novog zavjeta, koje imaju sličnu temu. Međutim, glavna stvar je da Jung predstavlja svoje djelo kao „iskustvo nabijeno emocijom“. Jasno, Jungov odgovor je autentični odgovor i treba mu pristupiti upravo na taj način. *Odgovor Jovu* je kulminacija Jungovog vlastitog heurističkog istraživanja, tj. njegovog dugog životnog traganja u istraživanju smisla čovjekove patnje i tragičnih duhovnih sukoba koji iz toga moraju proizaći. Marija – Luis von Franc navodi, kada su Junga pitali kako može živjeti sa saznanjem koje je evidentno u *Odgovoru Jovu*, on je odgovorio: „Živim u mojem najdubljem paklu, a odatle ne mogu pasti nigdje dalje“, (fon Franc, 1975, str. 174).

Ovo govori da se Jungovom *Odgovoru Jovu* mora pristupiti kao autentičnom životnom iskustvu nemira i sukoba koji nastaju iz njegovog naučnog djela. Naravno, to je samo iz takvih autentičnih ocjena da ljudska kultura može polako napredovati. Osim toga, važno je shvatiti da u tom pogledu Jungovo djelo nije uopšte unikatno. Doista, *Knjiga o Jovu* je naravno takva autentična ocjena, kao što je takođe i Blejkova interpretacija priče o Jovu. Mogućnost koja se ovdje istražuje je da je Blejk otišao daleko, koliko i Jung, u svom istraživanju čovjekove psihe. Međutim, bilo kakvo upoređivanje Blejka i Junga je sporedno u odnosu na glavni zadatak, a to je istražiti kako Blejk može ponuditi bilo kakvu korisnu perspektivu za Jungovo djelo.

Jung konačno nije bio mnogo blizak Blejkovom djelu. U pismu čudno primjećuje da: „Ja nijesam posebno prislan sa Blejkovim djelom. Uvijek sam sklon da ga kritikujem“. (Adler, 1975 – Pismo Verblovskom, 28. mart 1951).

A, u drugom pismu Jung objašnjava:

„Smatram Blejka primamljivim za proučavanje jer je sastavio mnogo od polu – ili nesvršenog znanja u svojim fantazijama. Prema mojem mišljenju ono je umjetnički proizvod, a ne

autentična reprezentacija nesvjesnih procesa. Živio je u vrijeme kada su takve nevjerovatne izmišljotine bile moderne“, (Adler, 1973 – pismo Nonavitu – u, 11. novembar 1948).

Iako je jasno iz ovih napomena da Jung nije imao vrlo visoko mišljenje za Blejkovo djelo sličnost njihovih osnovnih pozicija jamči integraciju koja je ovdje predložena. Iako nema dokaza da je Jung bio blizak sa nizom gravura za *Knjigu o Jovu* koje je Blejk objavio 1825. godine, to ne može narušiti moje korišćenje Blejkovog djela da bacim svijetlo na pitanja sa kojima se Jung suočavao u *Odgovoru Jovu*.

Vilijam Blejkov Odgovor Jovu: autentično tumačenje

Vilijam Blejk (1757–1827) bio je pjesnik, slikar, graver, izdavač, filosof, prorok, mistik – „najveći imaginativni genij rođen u Engleskoj u 18. vijeku“ (Preston, 1944), a tu su i neki koji tvrde da je najoriginalniji britanski pisac u poslednjih 200 godina“. Njegova poezija, slike i gravure široko su poznate, a izložba njegovih djela prikazana je u Imperijal jahačkoj školi u praškom zamku od septembra do novembra 2000. godine, a velika izložba u Tejt galeriji u Londonu od novembra 2000. do februara 2001. godine.

Knjiga o Jovu stalno je uticala na Blejka tokom njegovog života. Inspirisala je mnoge njegove slike. Stvorio je najmanje dvije serije crteža, a naručeno mu je da napravi seriju gravura koje će biti u centru pažnje ove studije. Te gravure su bile poslednje Blejkovo djelo koje je završio prije smrti. Gravirane *Ilustracije za knjigu o Jovu* sadrže niz od 22 ploče. One su nesumnjivo njegovo najvažnije djelo. One nijesu samo ilustracije, već komentari, i radikalna reinterpretacija starozavjetne priče. Autentični su izraz Blejkovog vlastitog životnog iskustva. Cjelokupno djelo duboko je humanističko, egzistencijalističko i transpersonalno. Do sada je objavljeno

nekoliko važnih izdanja tih gravura i odgovarajući popratni materijal, (Bindman, 1970; Damon 1966; Blejk 1825 / 1995).

Ove gravirane ilustracije Jova inspirisale su mnoge naučnike, kao i različite psihoterapeute, na primjer, frojdovku Marion Milner (1956) i jungovca Edvarda Edingera (1986). Doista, komentarišući svoje vlastite interpretacije Blejkovih gravura Edinger (1992) ističe njihov terapeutski značaj u ovoj napomeni:

„To je vrsta prijenosnog analitičkog časa – to vrijedi za sve životne probleme koji se susrijeću, ako se ide dovoljno duboko, do same njihove srži“, (str. 36).

Biblijska *Knjiga o Jovu* elokventni je napad na duhovno sljepilo, a Blejkova interpretacija, nekih 2500 godina kasnije, nije manje izazovna. Blejk je bio teški kritičar *pukog razuma* i postprosvjetiteljskog vijeka. Umjesto njega naglašava kreativnu imaginaciju, poetski genij i njegovu ulogu u duhovnom razvoju. U ovim gravurama Blejk nudi uvid koji ima potencijal da transformiše čitaoca. Iako ima brojnih drugih komentatora komentari koji su ovdje ponuđeni rezultat su mog vlastitog bavljenja ovim gravurama.

Blejkove ilustracije nijesu prosta pratnja teksta već njegovo tumačenje i proširivanje. Jasno nude autentični izraz njegove vlastite patnje, te način kako je on razumio. Tabla I prikazuje poređenje između strukture biblijskog teksta i 22 table koje čine Blejkovo djelo. Prikazana je na način koji je osmišljen kako bi istakao kako Blejk stavlja svoj fokus na prva dva i posljednja četiri poglavlja *Knjige o Jovu*. Pored toga, treba napomenuti da se table 19, 20 i 21 samo indirektno odnose na posljednja četiri stiha 42. poglavlja *Knjige o Jovu*. Blejk stavlja Jovovu najnižu tačku muke i krajnjeg očajja na sredinu serije, tj. na tablu 11. Vizija Boga koja se pojavljuje iz vihora na tabli 13 ne pojavljuje se sve do poglavlja 38. biblijskog teksta.

Trebalo bi biti jasno da Blejk prosto ne ilustruje biblijski tekst, već dodaje naglasak, dodaje komentare i tumačenje, te u nekoliko

navrata dodaje ploče koje uopšte nemaju direktnu korespondenciju sa tekstem. Blejkov domet može se cijeniti samo ako se ovi detalji pobliže ispituju. Ono što slijedi može biti samo kratak sažetak glavnih obilježja Blejkovog djela.

Naslovna strana

Naslovna ploča je daleko važnija nego što se čini na prvi pogled. Naravno, može se uzeti prosto kao naslov za 21 tablu koje slijede. Međutim, njena najupečatljivija karakteristika je brišuća krivulja anđela koji padaju, a zatim ustaju, odražavajući put sunca na 21 tabli. Bitno je istaći da je izvorno bilo samo 19 akvarela u seriji na kojoj su gravure utemeljene. Džon Linel je 1821. godine naručio od Blejka seriju od 20 gravura, tj. naslovnu stranu plus gravure 19 akvarela. Između 1823. i 1825. godine Blejk je odlučio da doda dvije daljne table (table 17. i 20) za seriju gravura. To su ukupno 22 ploče, naslovna strana plus 21 crtež. Ne postoji zapis o tome zašto je Blejk napravio dodatak od ove dvije gravure u seriji, ali možemo biti sigurni da je imao svoje razloge. Jedan trag leži u uključivanju sedam anđela u crtež za naslovnu stranu. Tumačenje koje se ovdje nudi temelji se na prostoj ideji da se Jovovo putovanje prema dolje u očaj i povratak u blagostanje mogu uzeti kao *sedam faza procesa*. Dakle, 21 tabla može se uzeti u tri grupe od po sedam tabli, koje korespondiraju pojedinim fazama. Obilježio sam svaku od tih faza onako kako se preporučuju iz Blejkovog teksta. Čini se da Blejk nudi suptilniji model čovjekovog odgovora na gubitak od svega trenutno dostupnog u savremenoj psihološkoj literaturi.

Intertekstualni komentar

Druga odrednica gravura je uključivanje rubova ilustracija, gotovo kao zakašnjelih misli. Margine svake od 21 gravure

bogato su ilustrovane i obilježene pitanjima koja su uzeta ne samo iz *Knjige o Jovu*, već takođe, iz ostalih knjiga Starog zavjeta kao i iz Novog zavjeta. Čitanje nakon čitanja, ta intertekstualnost nastavlja da začuđuje.

Blejkov „vizuelni jezik“

Zbog toga je originalna studija Blejkovog djela od strane Vikstida (1910) skrenula veliku pažnju na vizuelni jezik koji je Blejk upotrijebio u Jovovim gravurama. Neka od iznenađujućih obilježja odnose se na očiglednu sličnost Jova i Boga, na konvencije i tumačenja gore/dolje, lijevo/desno, te motive koji se koriste u pozadini pejzaža da prenesu proticanje vremena, itd. Osim toga, Blejkov vizuelni jezik postaje jasniji kad se ispituju male promjene koje je on učinio između 19 originalnih akvarela i 22 gravirane table.

Uloga Jovove žene

Blejk radikalno mijenja ulogu Jovove žene. U biblijskom tekstu ona je samo kratko pomenuta, ali pojavljuje se na svim gravurama, osim na tablama 3 i 11 Blejk je prikazuje kao tajnog Jovovog pratioca, vrstu anima figure, savjetnika.

Blejkove dodatne table

Kada se uporedi biblijski tekst i gravure jasno je da Blejk dodaje četiri table koje se direktno ne odnose na tekst, tj. naslovnu stranu i table 11, 16 i 20. Naslovna strana kao stvarni trag za Blejkove namjere raspravljena je naprijed, ali ostale tri table takođe otkrivaju nešto od Blejkove osnovne ideje. Tabla 11 manje ili više odgovara dijelu teksta koji se odnosi na Jovove snove koji se javljaju mnogo ranije (*Knjiga o Jovu* 7), ali je očito

mnogo dublje tumačenje Jovove muke i očaja nego što tekst ukazuje. Tabla 16 opisuje dramatični pad Satane koji se ne spominje u biblijskom tekstu. A, tabla 20 seže izvan biblijskog teksta gdje Jov prepričava svoju *tamnu noć duše*, eksplicitno priznajući sedmu jasnu etapu svog iskustva gubitka, koju ja zovem Povratak.

Blejkova cjelokupna struktura i naglasak

Zajedno sa pojedinostima gorenavedenim jasno je da Blejk čini otklon od biblijskog teksta u smislu strukture i naglasak serije tabli. On izbjegava taj ciklus koji zauzima 34 od 42 poglavlja *Knjige o Jovu*. Umjesto toga, čini se da Blejk razmatra Jovovo iskustvo i njegov proces transformacije. Blejk je također značajno proširio završnu etapu Jovove transformacije, etapu Povratka. Blejk ovdje priznaje oboje, svoj kreativni rad i svoje vlastito iskustvo patnje, odnosno kroz svoj rad kao pjesnik, slikar i graver sposoban je da ponudi svojim čitaocima kreativnu sintezu kao autentični izraz. Štogod se nekome učini da su ova obilježja Blejkovog djela, nema sumnje vrlo su značajna. Blejk je bio veoma osjetljiv za svaki detalj u svom radu, a bio je za vrijeme izrade ovih gravura, jasno, na samom vrhuncu svog umjetničkog rada.

Ovo je izraz mog dubokog i opsežnog interesa za Blejkove izmjene i proširivanja učinjena u njegovim gravurama o Jovu, kao i za odnos između ilustracija i izvornog biblijskog teksta. Moja zapažanja su me potstakla da predložim da je u osnovi Blejkovo djelo transpersonalna vizija procesa koji su uključeni u ono sa čim se mi suočavamo kao arhetipom patnje. A, to je ta vizija koja može znatno poboljšati naše čitanje Jungovog *Odgovora Jovu*.

Transpersonalni uvidi u smisao patnje

Iako postoji mnogo načina tumačenja Blejkovog djela, priznavanje sličnosti i stavljanje u kontekst njegove razrade simboličkog jezika, vjerovatno je najjednostavnije objašnjenje koje će ovdje biti istraženo. Prijedlog je, prateći trag sa naslovne strane, da Blejkov tekst je interpretiramo kao odraz *sedam etapa procesa transformacije* u ogovoru na patnju (Tabla 2). Ploče treba podijeliti u sedam grupa po tri (Tabla 1, 2, 3 i 4, 5, 6, i tako dalje). Ja ne znam nikog drugog ko je predložio ovakvu jednostavnu osnovnu strukturu.

Sedam transpersonalnih tema u Blejkovim

Ilustracijama za Knjigu o Jovu

- 1 – Privrženost, vezanost (nesvjesno), Table 1, 2 i 3.
- 2 – Gubitak (svjesno), Table 4, 5 i 6.
- 3 – Poricanje, odbijanje (racionalizacija), Table 7, 8 i 9.
- 4 – Napuštenost, odustajanje (duhovna pomoć), Table 10, 11 i 12.
- 5 – Uvid (otkrovenje), Table 13, 14, i 15.
- 6 – Prihvatanje (transformacija), Table 16, 17 i 18.
- 7 – Povratak (milost, učestvovanje), Table 19, 20 i 21.

Ovo ogledalo, ali prošireno, psihološki je model procesa tugoovanja (tj. šok, poricanje, očaj, izmirenje).

Sasvim je jasno da 21 tabla ima osnovnu simetriju, a tabla 11 korespondira sa najnižom tačkom Jovovog putovanja. Sedam anđela reprezentuju Blejkovih *sedam očiju Boga – Lucifer, Moleh, Elohim, Šadaj, Pahad, Jehova, Hrist*. Demon predlaže da ih ne treba uzeti samo kao sedam manifestacija *Slike – Boga*, već takođe kao *put iskustva*, tok čovjekove misli u njegovoj potrazi za duhovnošću. Demonsko tumačenje je prilično iznuđena i jednostavnija shema koju treba prvo razmotriti.

Interpretacija sažeta u drugoj transpersonalnoj temi sugerirše da se Blejkovo djelo može koristiti kako bi se znatno proširio psihološki model tugovanja (šok, poricanje, očaj, izmirenje), za suptilnije razlikovanje tih sedam etapa. Blejka možemo vidjeti da direktno nudi odgovor na pitanje *smisla patnje*. Osim toga, poenta je da je ovo djelo ključni doprinos transpersonalnoj psihologiji.

Sljedeći kratki komentar Blejkovih *Ilustracija* osmišljen je prvenstveno za istraživanje njegovog odnosa prema transpersonalnom pogledu na proces tugovanja. Takav komentar ne može ni na koji način zamijeniti iskustvo samog izvornog teksta, a ni proces razlučivanja njegovog značenja. On ne može zamijeniti ni iskustvo lične tuge, shvatanje patnje kroz sudjelovanje. On pomaže da se pristupi tekstu sa nekim okom pomoću detalja Blejkovog vizuelnog jezika. 21 tabla prosto je smještena u sedam grupa od po tri.

Privrženost, vezanost, table 1, 2 i 3

Tabla 1 – *Jov i njegova porodica*

Tabla 2 – *Satana ispred božjeg trona*

Tabla 3 – *Jovovi sinovi i kćeri pobijeđeni od Satane*

Patnja i tugovanje zbog gubitka motivisani su vezanošću za materijalne predmete ili događaje. Ova privrženost, vezanost, najvećim djelom je nesvjesna. Jovovo bogatstvo može se vidjeti kao nagrada za njegovu pobožnost i pravednost, ali to isto bogatstvo daleko više stvara potencijal za iskustvo gubitka. U tabli 1 muzički instrumenti koji vise na drvetu nijesu upotrijebljeni za sviranje, što ukazuje da Jov u potpunosti nije „živ“. Sunce koje zalazi na lijevoj strani nagovještava Jovovu „tamnu noć duše“ koja samo što nije počela. Ispod njega je oltar sa kojeg se uzdiže trostruka vatra. Pitanje (*Korincanima*) na oltaru: „*Slovo koje ubija – duh koji daje život – duh koji treba prosuditi*“, oboje je, opažanje Jovove banalnosti, a i poziv čitaocu Blejkovog teksta da ništa ne uzima bukvalno, već kao iskustvo

ili razaznavanje značenja za sebe. U tablama 2 i 3 Jov je još uvijek nesvjestan izazova za svoju vjeru, da Satana, optužitelj, ima prijedlog za Boga. Uprkos Jovovom zadovoljnom izgledu primjetna je njegova nesvjesna sumnja. Ovaj nesvjesni konflikt leži u središtu čovjekove egzistencije.

Gubitak, *table 4, 5 i 6*

Tabla 4 – *Glasnik saopšava Jovu njegovu nesreću*

Tabla 5 – *Satana stupa pred Boga i Jovovo milosrđe*

Tabla 6 – *Satana spopada Jova čirevima*

Gubitak je svijest o prekidu odnosa sa određenim objektom. Na tabli 4 Jov postaje svjestan gubitka koji ga je zadesio. Uspostavljena je uloga Jovove žene kao njegovog saputnika i savjetnika. U tabli 5 Jov iznosi svoj slučaj kroz svoje dobrotvorne akcije. Ali, u tabli 6 njegov gubitak je proširen, jer mu je tijelo pokriveno čirevima. Valja napomenuti kako se zalazak sunca sa table 1 malo promijenio, sugerirajući da su se akcije u tablama 2 do 5 dogodile iznenada, ali u istom slučaju.

Odbijanje, poricanje, *table 7, 8 i 9*

Tabla 7, *Jovovi tješitelji*

Tabla 8, *Jovov očaj*

Tabla 9, *Elihuova vizija*

Sljedeće iskustvo je poricanje koje može biti znatno pojačano racionalizacijom gubitka. Na njega utiču tri njegova prijatelja koji pokušavaju objasniti njegovu nesreću tražeći razlog, tvrdeći da mora postojati neki razlog ili grijeh koji je počinio kako bi opravdali ovu kaznu. On ostaje pravedan. Ne odbacuje svoju vjeru, ali proklinje dan kada je rođen.

Napuštenost, odustajanje, *table 10, 11 i 12*

Tabla 10, *Prekoravanje Jova*

Tabla 11, *Jovovi zli snovi*

Tabla 12, *Elihuov gnjev*

Najniža tačka dostignuta je u osjećanju napuštenosti kao u vrsti duhovne pomoći. Jovova tuga ilustrovana je na tabli 10

kada konačno njegova tri prijatelja preuzimaju ulogu tužitelja (Jovova tri prijatelja utjelovljuju Satanu). Jovovo iskustvo pretvara se u mučninu u njegovom najsamotnijem trenutku na tabli 11. Na vrhu ove table Blejk predstavlja božju tragičnu protivurječnost, figuru Boga isprepletanog sa zmijom, a to predskazuje istu Jungovu ideju. Ta se tema ponavlja u Blejkovoj poeziji, na njegovim grafikama i slikama. To se može uzeti kao Blejkov prikaz *coincidentia oppositorum*, konjuncije suprotnosti, što ću reći kasnije manifestacija arhetipa Boga u čovjekovoj svijesti. Na tabli 11 tri prijatelja su odsutna, te je utihnulo, a njegova supruga/savjetnik nije u stanju da ga prati. U ovom trenutku potpunog očaja tihi tračak razumijevanja manifestuje se u liku mladog Elihua koji na tabli 12 ukazuje na Jovovu grešku. Ugasnuli izraz Jovovog lica i njegov položaj ovdje pokazuju njegov nesvjesni otpor. Jov sudjeluje u prigušenosti, izluđujućoj tišini Elihuovih riječi.

Uvid, table 13, 14 i 15

Tabla 13, *Bog odgovara Jovu iz vihora*

Tabla 14, *Kada jutarnje zvijezde pjevaju*

Tabla 15, *Behemot i Levijatan*

Konfrontacija i djelovanje kroz očaj dovode do uvida i otkrovenja. Jovovo iskustvo toga prikazano je na tabli 13, to je vizija Boga koji se pojavljuje iz vihora. Jovovi prijatelji ne mogu učestvovati u ovoj viziji. Bog izražava prirodu stvaranja u punom sjaju i veličanstvenosti na tabli 14, što se suptilno mijenja na originalnom crtežu, a na tabli 15 Bog pokazuje svoje tajne i dubine. Ispružene ruke Boga znače kako božja kreacija uključuje sve, međuigru suprotnosti, svjetlost i tamu, gore i dolje, radost i patnju, (ovaj motiv ispruženih ruku koji znači uključivanje suprotnosti Blejk često koristi). Jov shvata da sve na svijetu postoji sa razlogom. Iako, izvan našeg shvatanja i patnja ima svoje mjesto. Patnja je nužna kako bi se postalo čovjek.

Prihvatanje, table 16, 17 i 18

Tabla 16, *Satanin pad*

Tabla 17, *Vizija Hrista*

Tabla 18, *Jovovo žrtvovanje*

Uvid se pretvara u iskustvo *prihvatanja*. Jov se transformisao kroz svoje prihvatanje, a vjera mu je obnovljena i ojačana. Njegove nesvjesne sumnje otpadaju. Na tabli 16 izvorni test Jovove vjere koji je predložio Satana odbačen je. Na tabli 17, iako je *Knjiga o Jovu* tekst Starog Zavjeta, Blejk Jovu dodjeljuje viziju Hrista! To potvrđuje gotovo istu Jungovu tvrdnju da je Jov prefiguracija Hrista. Jov konačno prevazilazi perspektive svojih prijatelja na tabli 18, što je značajno promijenjeno u odnosu na jedan njegov raniji akvarel. Valja napomenuti da su ovdje na tablama 17 i 18 citati iz Novog zavjeta, odnosno iz Mateja i Jovana.

Povratak, table 19, 20 i 21

Tabla 19, *Svaki čovjek daje Jovu nešto novca*

Tabla 20, *Jovove kćeri*

Tabla 21, *Jov i njegova porodica vraćaju se u prosperitet*

Transformacija koju je Jov doživio prihvatanjem smisla patnje obilježena je *Povratkom* – izrazom milosti i vraćanjem nazad, pa i drugi takođe mogu naučiti iz ovog iskustva. Jovovo potpuno razumijevanje izraženo je kroz njegovu poniznost na tabli 19, a na tabli 20 kao *Povratak* u prepričavanju priče kćerima o svom iskustvu. Ova tabla je dodatak biblijskom tekstu, a i značajan je dodatak koji je Blejk dodao originalnoj seriji od 19 akvarela. Raširene ruke Jova znače sveobuhvatnu viziju Boga, pa i dijeljenje svog velikog uvida u božje stvaranje sa drugima. Jovovo pretvaranje u „potpuno živu“ osobu prikazano je na tabli 21. Instrumenti su sada spušteni sa drveta i na njima se svira. Sunce se ponovo rađa u novoj zori.

Što god da je predstavljeno na ove tri poslednje grafike najvjerojatnije, čini se, ima veze sa tim kako osoba koja prolazi kroz

iskustvo patnje dolazi do toga da podijeli to iskustvo s drugima. Ovdje povratak nije u smislu prostog povratka, već davanja drugima i široj zajednici. Ovaj povratak u obliku dijeljenja najčešće se izražava u pomaganju drugima da pobijede svoju patnju, polazeći od snage koju su stekli prolazeći kroz vlastitu patnju. Ovo je, naravno, izraz *Šamana* ili iscjeliteljski arhetip. Napokon, patnja je vjerovatno najvažniji način na koji učimo da osjećamo sa drugim i da prevladamo prepreke intersubjektivnosti koje su egzistencijalno izgrađene u našem biću. Nadalje, želim tvrditi da su eksplicitne ili implicitne namjere autora *Knjige o Jovu*, Blejka u svojim *Ilustracijama za Knjigu o Jovu* i Junga u svom *Odgovoru Jovu* potpuno iste. Svi oni nose svoje vlastito autentično iskustvo patnje i prinuđeni su da „dijele“ to iskustvo sa drugim.

Prepoznavanje Jovovog arhetipa u nama

Jov je jedan od nekoliko arhetipa mudraca, npr. *Sofia*, *čarobnjak*, *Kron*. Jedinstvenost arhetipa Jova leži u mudrosti koja nastaje iz učestvovanja u iskustvu patnje. Ja sigurno nisam prvi koji je predložio da je Jov arhetip čovjekove patnje. Dok, izgleda Jung ne daje takvu sugestiju, to se jasno podrazumijeva iz njegovih spisa. Edvard Edinger (1986) također, predložio je tu osnovnu ideju, iako izgled arhetipa Jova koji je ovdje prezentiran izgleda malo drugačije od njegovog.

Biće od pomoći ako prvo pojasnim moju vlastitu upotrebu koncepta arhetip. Pojam arhetipa nije jednostavan, ne samo zato jer se ne može direktno posmatrati i doživjeti. Arhetipovi se mogu zaključiti samo iz našeg iskustva, simbola, neuroza i kompleksa, mitova i pripovjetki koje dominiraju nad našim mišljenjem. Jung je objasnio arhetip rekavši:

„Što god mi rekli o arhetipovima oni ostaju vizualizacije ili konkretizacije koje pripadaju polju svijesti, ali o arhetipovima

ne možemo govoriti na neki drugi način. Moramo, međutim, stalno imati na umu da je ono što podrazumijevamo pod arhetipom nereprezentativno, ali ima efekat da bi vizualizacije o njemu bile moguće“, (CW 8, par. 417).

Na drugom mjestu (1938) Jung ističe:

„Ponovo i ponovo susrijećem se sa pogrešnom predstavom da je arhetip određen svojim sadržajem,... tj. vrstom nesvjesne ideje. Potrebno je još jednom naglasiti da arhetipovi nijesu određeni obzirom na svoj sadržaj, već što se tiče samo forme, a i tada samo u ograničenoj mjeri“, (CW 9, par. 155).

Jung je proveo mnogo vremena objašnjavajući pojam arhetipa, jer on nije stvar po sebi, već se izražava kroz materijalne stvari i događaje. Moje mišljenje je da je najbolji način pristupanja ovome razmišljati o arhetipu kao o predodređenom načinu odnošenja prema događajima, stvarima, nama, prošlosti, sadašnjosti, budućnosti, itd. Uzet na taj način, arhetip kao takav, očito nema materijalnu egzistenciju. U materijalnom svijetu odnosi su prosto neizbježni, a ljudska bića se rađaju sa predispozicijom da traže i „pronalaze“ odnose između stvari u svijetu. Arhetipovi su apstraktni kvaliteti, a po sebi su nematerijalni, kao što su uistinu i svi odnosi. Arhetipovi su prototipovi obrazaca i značenja koje „otkrivamo“ u našem iskustvu svijeta. Paradoks arhetipa je da je univerzalan (kolektivan), a ipak dostupan kroz individualno iskustvo učestvovanja. Štoviše, kad govorimo o arhetipu *Velike majke* ili *Prevaranta*, striktno govoreći, odnosimo se prema našem kvalitetu materinstva ili kvalitetu figure prevaranta.

Prihvatajući ovo gledište možemo vidjeti da Jova ne treba uzeti kao arhetip patnje, već umjesto toga treba razmišljati o Jovu kao o arhetipu našeg odnosa prema patnji. Priča o Jovu nije samo priča o patnji ili o čovjekovom iskustvu patnje, već i o mudrosti koja se može razviti iz iskustva patnje. Jovov arhetip je nešto što svi mi posjedujemo, ali samo sa velikim poteškoćama možemo mu pristupiti. Iz nužde, svako od nas

mora formulirati svoj odgovor Jovu, iz našeg iskustva i učestvovanja u patnji.

Važnost našeg iskustva arhetipa Jova je da tako jasno odslikava *coincidentia oppositorum*, slaganje ili ujedinjenje suprotnosti koje su donesene u čovjekovu svijest, (moram naglasiti da to nije vjenčanje suprotnosti). To je ideja koja zauzima tako važno mjesto u Jungovoj psihologiji. Međutim, što je ovdje u pitanju nije prepoznavanje suprotnosti ili međuigra suprotnosti u našem iskustvu, ili čak jedinstvo ili vjenčanje suprotnosti, već šokantna spoznaja njihovog ujedinjenja u istom predmetu ili situaciji. Razlog zašto je *coincidentia oppositorum* toliko presudna je što ona prosto nije predstavljanje straha i ljubavi, već što predstavlja *strah i ljubav u istom objektu*. Bojati se jednog predmeta, a voljeti drugi teško je i izazovno iskustvo. Ali, bojati se i voljeti isti predmet sada je sasvim teška stvar!

To je tema ili psihička istina koja leži u srcu egzistencijalno-transpersonalnog modela čovjekovog iskustva. Gotovo je sigurno da je strašna simetrija na koju se Blejk poziva u svojoj pjesmi *Tigar* upravo ovo ujedinjenje suprotnosti:

„... Tigre, Tigre, plamu što sija,
sred šuma noći ruka to čija?
Besmrtno li oko čije,
tvori strašne simfonije?...

Pokušao sam da predstavim ovu osnovnu ideju prema kojoj je osnovno iskustvo suprotnosti u kontrastu sa ujedinjenjem suprotnosti. Predlažem da je ovo ujedinjenje suprotnosti ono što čini arhetip Boga, što Jung izjednačava sa arhetipom Sopstva. Suočavanje sa ovim arhetipom otkriva tragičnu protivurječnost *Sopstva*, i Boga, a doživljava se kao *tamna noć duše*. *Coincidentia oppositorum* je ključni arhetip čovjekove psihe, to je konačni izazov za čovjekov rast, to je nesvjesni sukob u samoj srži čovjekove egzistencije. Štoviše, moguće je da nam se on prikazuje u kritičnim fazama tokom života, od najranijih etapa

razvoja čovjekovog novorođenčeta, kao zavist, do kasnijih etapa u perspektivi smrti (Klein, 1957).

Teme koje istražuju *coincidentia oppositorum*:

Arhetip „Boga“ – psihička istina,
tragična božja protivurječnost – Jung,
strašna simetrija – Blejk,
tamna noć duše – Jovan od Krsta,
konačni izazov za čovjekov rast – Frankl,
patnja je nužna za čovjeka.

Ako ovo uzmemo ozbiljno onda nije potrebno uložiti puno truda kako bi shvatili da se arhetip Boga ne može manifestovati u ljudskoj svijesti na bilo koji drugi način. Upravo to saznanje leži u srži Blejkovog tumačenja Jova, ali koje Jung začudo ne čini eksplicitnim, uprkos svom opsežnom istraživanju alhemije, kao i kreativne tenzije suprotnosti. Bliže istraživanje glavnih razlika između Blejkove i Jungove interpretacije Jova pokazuje da, dok Jung vidi Jova kao moralnog pobjednika Boga, za to uopšte nema naznaka na Blejkovim gravurama. To je ključno pitanje. Za Blejka konjuncija dolazi u središnjoj tački, na tabli 11. Vjenčanje ili jedinstvo suprotnosti koje se odvija u drugoj polovini Blejkovih crteža ne bi bilo moguće bez zastrašujuće konjuncije koja se prvo doživljava. Pojam moralne pobjede nad Bogom od strane Jova stvarno je simptom bića zaglavljeno u *coincideantia oppositorum*, a ne bića sposobnog da se kreće izvan nje. Blejk stoga nudi rješenje koje uveliko nedostaje Jungu. Blejk nudi bogatije i daleko suptilnije gledište o čovjekovom odgovoru na patnju od onoga koji se može pronaći u Jungovom *Odgovoru Jovu*.

Naš odgovor Jovu

Sažeto, želim da uspostavim kolektivnu prirodu arhetipa *našeg odnosa prema patnji*, a ja ću naznačiti dva pitanja:

I – Možemo naučiti iz autentičnog iskustva drugih, iz direktnih, iz prve ruke izvještaja o životnom iskustvu drugih – to

moгу biti prijatelji, partneri, klijenti, tekstovi drevni i savremeni, kreativna sinteze muzike, pjesme, plesa, spisa, slika, skulptura, crteža na pijesku, itd. – u tom smislu trebamo se približiti onom što je autentični izraz koji se pronalazi u djelima pisaca i drugih umjetnika kakvi su Blejk i Jung, i mnogi drugi.

II – Mi možemo i moramo direktno učiti o njemu kroz životno iskustvo, kroz sudjelovanje i konfrontaciju sa najtežim i bolnim životnim iskustvom.

Stavljajući u kontekst Jungovu ideju o kolektivno nesvjesnom mislim da nije ni najmanje čudno da su Jung i Blejk u sastavljanju svojih odvojenih odgovora Jovu trebali s vremena na vrijeme slijediti vrlo slične puteve. U stvaranju osjećaja vlastitog iskustva oba su bili duboko inspirisani izvornim biblijskim tekstom. Oba su se oslanjali na ono što mora biti izraz istog osnovnog arhetipa. I oba pronalaze sebe u praćenju vrlo sličnog puta. Jedan primjer biće dovoljan. Na primjer, na tabli 1 svojih *Ilustracija za Knjigu o Jovu* Blejk navodi iz *I Poslanice Korinćanima* 2:14, to:

„Potrebno je duhovno razlikovati“,

a Jung u svom *Odgovoru Jovu* (CW 11, par. 659) navodi vrlo sličnu ideju, ali četiri stiha ranije (*I Poslanica Korinćanima*, 2:10), da:

„(duh) sve istražuje, pa čak i dubine Boga“.

Oba, Blejk i Jung, siguran sam, složili bi se da se kroz životno iskustvo, kroz naše učestvovanje u duhovnim tenzijama, život duhovno razaznaje. Učestvujući u patnji svako od nas će slijediti sličan put, ali svako od nas mora raspoznati svoj vlastiti odgovor Jovu.

Literatura:

- K. G. Jung, *Pisma. Tom I: 1900 – 1950*. London: Routledge and Kegan Paul.
- K. G. Jung, *Pisma. Tom II: 1950 – 1961*. London: Routledge and Kegan Paul.
- K. G. Jung (1938). *Psihološki aspekti arhetipa majke*, (u CW 9, dio I, *Arhetipovi i kolektivno nesvjesno*. Princeton: Billigen)
- K. G. Jung (1946). *O prirodi psihe*, (u CW 8, *Struktura i dinamika psihe*. Princeton: Bollingen).
- K.G. Jung (1952). *Odgovor Jovu (Antwort auf Hiob)*. (U CW 11, *Psihologija i Religija: Zapad Istok*. Princeton: Bollingen).
- K. G. Jung. *Sjećanja, snovi, razmišljanja*. London: Flamingo (1983).
- Edinger E. F. (1986). *Susret sa sopstvom: jungovski komentar „Ilustracija Vilijama Blejka za Knjigu o Jovu.“* Toronto: Inner City Books.
- Edinger E. F. *Transformacija božje slike: objašnjenje Jungovog „Odgovora Jovu“*. Toronto: Inner City Books.
- Frankl V. A (1946 / 1987). *Čovjekova potraga za značenjem: Uvod u logoterapiju*. London: Hodder and Stoughton.
- Damon S. F. (1924 / 1969). *Vilijam Blejk: Njegova filozofija i simboli*. London: Dawsons of Pall Mall.
- Damon S. F. (1965). *Blejkov rječnik*. London: Thames and Hudson.
- Damon S. F. (1966). *Blejkov Jov*. Providence, Rhode Island: Brown University Press.
- Hilles D. R. (2002). *Smisao Patnje: Transpersonalne teme u djelu Vilijama Blejka*.
- Von Franz, M. L. (1975). *K. G. Jung: Njegov mit u naše vrijeme*. New York: G.P. Putnam's Sons.
- Wicksteed, J.H. (1910). *Blejkova vizija Knjige o Jovu*. New York: Haskell House Publishers.
- Wright, A. (1972). *Blejkov Jov: komentari*. Oxford: Clarendon Press.
- Blake W. (1825 / 1995). *Ilustracije za Knjigu o Jovu*. New York: Dover Publications. (Izvorno objavio Pierpont Morgan Library, 1935).